

С. С. Бичкова, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права і процесу Київського національного університету внутрішніх справ, старший науковий співробітник відділу юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО:

ПОНЯТТЯ І ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ

У статті досліджуються найголовніші аспекти юридичної природи інституту цивільного процесуального правонаступництва, зокрема формулюється поняття цивільного процесуального правонаступництва, вивчаються передумови його виникнення, а також вносяться науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства України.

В статье исследуются главные аспекты юридической природы института гражданского процессуального правопреемства, в частности формулируется понятие гражданского процессуального правопреемства, исследуются предпосылки его возникновения, а также вносятся научно обоснованные предложения по усовершенствованию гражданского процессуального законодательства Украины.

This scientific article investigates the most essential aspects of juridical nature of the civil procedural heirship institute. The civil procedural heirship conception is formulated in particular, its subject content and initiation pre-conditions are investigated as well as scientific-based proposals regarding improvement of the civil procedural legislation of Ukraine are introduced.

Ключові слова. Цивільне процесуальне правонаступництво, передумови виникнення цивільного процесуального правонаступництва, правонаступник, правопопередник.

Вступ. Інколи трапляються випадки, коли під час провадження в цивільній справі матеріальні права та обов'язки одних осіб у спірних або встановлених судом правовідносинах переходять до інших осіб. У такому разі виникає питання про необхідність або можливість проведення відповідної заміни в цивільних процесуальних правовідносинах, тобто щодо процесуального правонаступництва.

Процесуальне правонаступництво ніколи не залишалося без уваги науковців. У різні часи його окремі аспекти досліджували С. В. Васильєв, П. Ф. Єлисейкін, В. В. Комаров, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, Ю. С. Червоний, Д. М. Чечот, М. С. Шакарян та інші процесуалісти. Водночас невирішені питання відповідний процесуальний інститут має й досі. Зокрема, єдиний уніфікований підхід до визначення юридичної природи процесуального правонаступництва нині відсутній не тільки в науці цивільного процесуального права, не знає його й ЦПК України, який визначає лише загальні підстави та порядок здійснення процесуального правонаступництва.

Постановка завдання. Прогалини у наукових дослідженнях з відповідної проблематики, а також недосконалість норм цивільного процесуального законодавства України зумовлюють актуальність цієї наукової статті, мета якої – дослідження найголовніших аспектів юридичної природи інституту цивільного процесуального правонаступництва з подальшим розробленням висновків та науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства України.

© С. С. Бичкова, 2010

Результати дослідження. У літературі юридична природа процесуального правонаступництва по-різному оцінюється процесуалістами. Так, М. С. Шакарян процесуальним правонаступництвом вважає заміну в процесі особи, котра є стороною або третьою особою (правопопередника), іншою особою (правонаступником), за якої правонаступник продовжує участь правопопередника у процесі [1, 53]. Під процесуальним правонаступництвом П. Ф. Єлисейкін розуміє заміну однієї сторони іншою особою, що виступає правонаступником у матеріальному праві [2, 32].

Щодо юридичної природи процесуального правонаступництва С. В. Васильєв пише: процесуальне правонаступництво – це перехід процесуальних прав та обов'язків від однієї особи, яка в процесі є стороною або третьою особою, до іншої у зв'язку з переходом до неї суб'єктивних матеріальних прав [3, 68].

“Процесуальне правонаступництво – це заміна в процесі особи, що є стороною, іншою особою з переходом до неї всіх процесуальних прав та обов'язків”, – зазначає В. В. Комаров [4, 82].

С. Я. Фурса та Є. І. Фурса визначають процесуальне правонаступництво як заміну сторін або третіх осіб (правопопередників) іншою особою (правонаступником) у разі вибуття з процесу суб'єкта спірних чи встановлених судом правовідносин [5, 173].

На думку Д. М. Чечота, процесуальне правонаступництво має місце в тих випадках, коли виникає необхідність заміни осіб, які є сторонами, через правонаступництво, що відбулося в матеріальному праві [6, 94].

Ю. С. Червоний процесуальним правонаступництвом пропонує вважати заміну осіб, котрі є сторонами, третіми особами, фізичних і юридичних осіб, стосовно яких відкрито цивільну справу, іншими особами внаслідок переходу до них суб'єктивних прав чи обов'язків [7, 96].

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 37 ЦПК України, вважаємо, що у визначенні юридичної природи процесуального правонаступництва та формулюванні дефініції названого процесуального інституту слід урахувати такі фактори:

1) передумова процесуального правонаступництва – безспірний перехід суб'єктивного права та (або) обов'язку від однієї особи до іншої в матеріальному праві;

2) одним із суб'єктів такої заміни (правопопередником) у матеріальному праві має бути особа, яка є стороною або третьою особою в цивільному процесі;

3) зміст процесуального правонаступництва – це перехід до правонаступника всіх процесуальних прав та обов'язків правопопередника.

Ураховуючи вищевикладене, не можна вважати достатньо повною дефініцію процесуального правонаступництва, яку пропонує правничій громадськості М. С. Шакарян, адже автор не зазначає в ній, які саме юридичні факти мають становити підставу процесуального правонаступництва. З аналогічних мотивів слід вважати неповним визначення процесуального правонаступництва, яке дав В. В. Комаров.

Не можна погодитися також із П. Ф. Єлисейкіним і Д. М. Чечотом, котрі в понятті процесуального правонаступництва безпідставно обмежують коло правопопередників виключно сторонами цивільної справи. Поряд зі сторонами правопопередниками можуть бути і треті особи.

Не поділяємо ми й позицію С. В. Васильєва, але з інших мотивів. Незрозуміло, чому автор підставу процесуального правонаступництва обмежує випадками тільки сингулярного правонаступництва в матеріальному праві. На відповідний висновок нас наводить термінологічне словосполучення процесуаліста: “у зв'язку з переходом до неї суб'єктивних матеріальних прав”. Крім того, за логікою автора, процесуальне правонаступництво можливе тільки стосовно однієї зі сторін цивільного процесу – позивача, адже тільки він є правопопередником, носієм цих прав.

Найбільше заперечень у нас викликає дефініція процесуального правонаступництва, запропонована Ю. С. Червоним.

По-перше, серед суб'єктів, які є правопопередниками у відносинах процесуального правонаступництва, автор називає фізичних і юридичних осіб, стосовно котрих відкрито цивільну справу. Водночас відповідні особи, як впливає зі ст. 45, 46 ЦПК України, є позивачами у цивільній справі, провадження в якій було відкрито за заявою органів та осіб, котрим законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Таким чином, виокремлення фізичних і юридичних осіб, в інтересах яких відкрито провадження в цивільній справі, в самостійну групу суб'єктів у дефініції процесуального правонаступництва видається недоцільним.

По-друге, Ю. С. Червоний зазначає, що передумовою процесуального правонаступництва є перехід суб'єктивних прав чи обов'язків. Недоліком відповідного термінологічного словосполучення, на наше переконання, слід вважати те, що автор не встановлює юридичної природи відповідних прав чи обов'язків, їх належності до одного з елементів структури права (матеріального або процесуального). Крім того, викликає сумніви сполучник “чи”. За логікою автора, підставою процесуального правонаступництва може бути або перехід тільки прав, або тільки обов'язків суб'єктів права. Водночас для матеріального права в більшості випадків характерне саме універсальне, а не сингулярне правонаступництво. Якщо ж автор мав на увазі перехід прав чи обов'язків у процесуальному праві, то такий підхід також неправильний. З огляду на його юридичну природу процесуальне правонаступництво завжди загальне, тобто правонаступник продовжує участь у процесі замість правопопередника в усьому обсязі його процесуальних прав та обов'язків.

У відповідному контексті найбільш обґрунтованим видається поняття процесуального правонаступництва, визначене С. Я. Фурсою та Є. І. Фурсою. Проте слід визнати, що відповідна дефініція також неповна, оскільки в ній не сказано про зміст правонаступництва в цивільному процесуальному праві.

Виходячи з викладеного, **процесуальне правонаступництво** ми визначаємо як заміну сторони або третьої особи (правопопередника) іншою особою (правонаступником) у зв'язку з вибуттям із процесу суб'єкта спірного або встановленого рішенням суду правовідношення, за якої до правонаступника переходять усі процесуальні права та обов'язки правопопередника, і він продовжує його участь у цивільній справі.

Для того щоб не виникало більше проблем з визначенням процесуального правонаступництва ні в теорії, ні на практиці, вважаємо за потрібне доповнити його відповідним визначенням ЦПК України.

Отже, у позовному провадженні процесуальне правонаступництво відбувається в тих випадках, коли права або обов'язки одного із суб'єктів спірного матеріального правовідношення з певних причин переходять до іншої особи, яка не брала участі в цьому процесі [8, 162]. Як слушно зауважив А. О. Мельников, правонаступництво – інститут, нерозривно пов'язаний з матеріальним правом та ним обумовлений [9, 154].

Законодавець у ч. 1 ст. 37 ЦПК України визначає приблизний перелік *підстав матеріального правонаступництва, які спричиняють правонаступництво процесуальне*.

1. Смерть фізичної особи. Оскільки відповідно до ч. 1 ст. 47 ЦК України правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті, то підставою правонаступництва слід вважати також оголошення фізичної особи померлою.

Потрібно пам'ятати, що процесуальне правонаступництво неможливе у випадках, коли зобов'язання припиняються смертю кредитора чи боржника (ст. 608 ЦК України), а саме, якщо вони нерозривно пов'язані з їх особою (наприклад, зобов'язання, пов'язані з правом на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, правом на аліменти, пенсію, допомогу чи інші виплати, встановлені законом).

Зважаючи на це, не можна погодитися з твердженням В. В. Яркова, що процесуальне правонаступництво можливе не у всіх справах, а тільки у спорах майнового характеру [10, 78]. Крім того, в матеріальному праві правонаступництво може мати місце і у відносинах, предметом яких є особисті немайнові права їх суб'єктів. Так, відповідно до ч. 2 ст. 29 Закону України "Про авторське право та суміжні права" від 23 грудня 1993 р. у разі смерті автора його спадкоємці мають право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посягання на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора.

2. Припинення юридичної особи. Юридична особа припиняється в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам (тобто внаслідок злиття, приєднання, поділу і перетворення) або в результаті ліквідації. Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення (ст. 104 ЦК України).

У випадку, коли правонаступниками юридичної особи є кілька юридичних осіб і точно визначити правонаступника щодо конкретних обов'язків юридичної особи, що припинилася, неможливо, юридичні особи – правонаступники несуть солідарну відповідальність перед кредиторами юридичної особи, що припинилася (ч. 5 ст. 107 ЦК України).

Оскільки в матеріальному законі не конкретизовано, яким чином потрібно діяти, якщо неможливо точно визначити правонаступника щодо прав юридичної особи, яка припинилася, тоді за аналогією до ч. 5 ст. 107 ЦК України потрібно визнавати правонаступниками за конкретним правом всіх юридичних осіб, які є правонаступниками юридичної особи, що припинилася.

У ч. 1 ст. 37 ЦПК України не враховано те, що за загальним правилом підставою правонаступництва є припинення юридичної особи в результаті її злиття, приєднання, поділу і перетворення. Ліквідація юридичної особи не тягне за собою матеріального правонаступництва, а значить, і процесуального, крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 609 ЦК України).

Якщо ж виникає питання щодо процесуальних наслідків рішення про ліквідацію юридичної особи, яке було прийнято після відкриття провадження у цивільній справі, вбачається, як представника юридичної особи, що ліквідується, слід залучати ліквідаційну комісію [11, 109].

3. Заміна кредитора чи боржника в зобов'язанні.

Відповідно до ч. 1 ст. 512 ЦК України підстави заміни кредитора в зобов'язанні, зокрема, такі: передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги); виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем); виконання обов'язку боржника третьою особою.

При цьому заміна кредитора не допускається, якщо це встановлено договором або законом (ч. 3 ст. 512 ЦК України). Так, відповідно до ст. 515 ЦК України, заміна кредитора неможлива у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з його особою, зокрема в зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою при переведенні боргу, проте тільки за згодою кредитора (ст. 520 ЦК України).

У разі допущення до участі у справі правонаступника суд повинен перевірити дотримання норм, які визначають форму правочину щодо заміни сторони в зобов'язанні (ст. 513, 521 ЦК України), порядку її проведення (ст. 516, 520 ЦК України) тощо, оскільки недотримання вимог закону щодо проведення такої заміни виключає можливість процесуального правонаступництва.

4. Інші випадки заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір (наприклад, перехід права власності на об'єкт, що є предметом спору).

Висновки. Результати здійсненого наукового дослідження полягають у такому:

1) при визначенні юридичної природи процесуального правонаступництва слід виходити з того, що: а) процесуальне правонаступництво має своєю передумовою безспірний перехід суб'єктивного права та (або) обов'язку від однієї особи до іншої в матеріальному праві; б) одним із суб'єктів такої заміни (правопопередником) у матеріальному праві має бути особа, яка є стороною або третьою особою в цивільному процесі; в) зміст процесуального правонаступництва становить перехід до правонаступника усіх процесуальних прав та обов'язків правопопередника;

2) процесуальним правонаступництвом є заміна сторони або третьою особи (правопопередника) іншою особою (правопопередником) у зв'язку з вибуттям із процесу суб'єкта спірного або встановленого рішенням суду правовідношення, за якої до правонаступника переходять усі процесуальні права та обов'язки правопопередника, і він продовжує його участь у цивільній справі. Вважаємо, що відповідну дефініцію процесуального правонаступництва слід закріпити на законодавчому рівні;

3) оскільки в матеріальному законі не конкретизовано, яким чином потрібно діяти, коли неможливо точно визначити правонаступника стосовно прав юридичної особи, що припинилася, то за аналогією до ч. 5 ст. 107 ЦК України потрібно визнавати правонаступниками за конкретним правом всіх юридичних осіб, які є правонаступниками юридичної особи, що припинилася;

4) якщо виникає питання стосовно процесуальних наслідків рішення про ліквідацію юридичної особи, яке було прийнято після відкриття провадження у цивільній справі, то ми підтримуємо позицію, відповідно до якої у функції представника юридичної особи, що ліквідується, слід залучати ліквідаційну комісію.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням юридичної природи процесуального правонаступництва в цивільному процесі України, які існують у теорії і на практиці, виходять за межі цієї статті і становлять перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

Література

1. Шакарян М. С. Учение о сторонах в советском гражданском процессе : учебное пособие / Шакарян М. С. – М. : ВЮЗИ, 1983. – 68 с.
2. Елисейкин П. Ф. Предмет, принципы и субъекты советского процессуального права / Елисейкин П. Ф. – Ярославль : Ярославский гос. ун-т, 1980. – 44 с.
3. Васильев С. В. Гражданский процесс : учебное пособие / Васильев С. В. – Х. : Одиссей, 2006. – 512 с.
4. Цивільне процесуальне право України / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Основа, 1992. – 416 с.
5. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар : у 2 т. / Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. – К. : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2006. – Т. 1. – 912 с.
6. Чечот Д. М. Участники гражданского процесса / Чечот Д. М. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1969. – 191 с.
7. Цивільний процес України : підручник / за ред. Ю. С. Червонного. – К. : Істина, 2007. – 392 с.
8. Научно-практический комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / под ред. В. М. Жуйкова, В. К. Пучинского, М. К. Треушниковой. – М. : Городец, 2003. – 1088 с.
9. Мельников А. А. Правовое положение личности в советском гражданском процессе / Мельников А. А. – М. : Наука, 1969. – 248 с.
10. Гражданский процесс : учебник / отв. ред. В. В. Ярков. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 702 с.
11. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / отв. ред. М. С. Шакарян. – М. : Велби ; Проспект, 2003. – 752 с.